

KAPOSI ZOLTÁN*

**EGY SZLAVÓNIAI NAGYBIRTOK GAZDASÁGI VÁLTOZÁSAI
(18–19. SZÁZAD)**

*ECONOMIC CHANGES OF A SLAVONIC LARGE ESTATE
(18–19TH CENTURY)*

ABSTRACT

In this study I am dealing with the economic and regional changes of the Ludbreg Estate (beyond the Drava River), belonging to the Batthyány Entail. This large estate was located in an area which had a part usually flooded several times in a year due to three rivers. Therefore, till the Dual Monarchy husbandry (livestock, fishery) had a highly important role both in the manorial and serfs' husbandry. In 1860s and 1870s the railway turned up which significantly improved the possibility of transportation. In the last third of the century wheat production became more important. High prices of grain urged the transformation of the area. Deforestation started, instead of them grain fields were created. More and more lands were recaptured from the rivers. The three manors (21.27 km²) which were leased out generated high profit to Prince Batthyány until the World War I. The economic boom came to an end in 1918. After the World War I the Ludbreg Estate became the territory of the newly born South Slavic state. A part of it was parcelled while Prince László Batthyány managed to sell the remaining.

A ludbregi uradalom és a Batthyányak

A 17. század utolsó évtizedeiben a Habsburg Birodalom csapatai kiszorították Magyarországról a törököket. A visszafoglalt területekről Bécsből rendelkeztek. A magyarországi és a Dráván túli területek jelentős része kamarai igazgatás alá került. Az észak-szlavóniai területeken visszaállították a korábbi vármegyei intézményrendszert, míg délen, a Száva mentén kialakították a Katonai Határőrvidéket.¹ A szlavóniai és a horvát földekre – a magyarországi viszonyokhoz hasonlóan – érvényben volt 10%-os fegyverválság lefizetése ellenében való birtokmegtartás, ám mivel a korábbi jövedelemforrásait elveszítő helyi nemességnek nem volt pénze ennek kifizetésre, ezért földjei nagy részéről kénytelen volt lemondani. A megmaradt szabad földeket az udvar korábbi hadvezéreknek, hadiszállítóknak, illetve a feltörekvő magyar arisztokráciának potom pénzért eladományozta, így a Dráván túli szlavóniai területeken is hatalmas birtokokhoz lehetett hozzájutni.²

Így szerzett könnyen jelentős földeket gróf Batthyány II. Ádám is, aki a nyugati végek felszabadításában meghatározó szerepet játszott.³ Batthyány – sok más mellett – szemet vetett a Drávától délre fekvő, Varasd és Kőrös megye határán lévő ludbregi váruradalomra, amely 1635 óta az Erdődy család kezében volt. A domínium 1695-ben került Batthyány grófhhoz, aminek jogalapja az lehetett, hogy Ludbreg fölött a korán meghalt Erdődy Miklós kiskorú fiainak gyámja, Erdődy György rendelkezett, aki minden bizonnyal elzálogosította a birtokot. Még az 1730-as évek összeírásai is azt mutatják, hogy az Erdődy és a Batthyány-

* Dr. Kaposi Zoltán, a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának professzora, az MTA doktora.

Strattmann családon kívül számos nemesnek, korábbi katonának is voltak Ludbreg városban és az uradalomban is birtokai. Az 1730-as évek vége felé Strattmann Eleonóra összevásárolta ezeket a földeket, s az uradalom tulajdonosává vált. Gyermekei csak halála után (1741) tudtak megosztani az óriási birtokokon.⁴ A divisio eredményeképpen a ludbregi domínium az elsőszülött fiúra, Lajos grófra szállt. 1742. február 12-i oklevélében a Mária Terézia királynő átruházta Ludbreg, Karlovecz, Szelnik, Hrasztovszko, Szigetec, Apatovina, Szlokovecz, Obrankovecz, Prilecz, Luka, Kamanicza, Polyanczi, Szentgyörgy, Kuchan, Struga, Szeszvet, Hersenicza, Csernoglavecz, Reka, Ivanecz, Perkesz, Csukovecz, és Globevecz falvakat Batthyány grófra.⁵ Az uradalom területe – későbbi források alapján – mintegy 13 000 hold lehetett.⁶

Batthyány Lajos (1696–1765) a 18. század középső harmadának talán legismertebb politikusa volt. Hivatali pályájának legfontosabb két állomása az 1732–1746 között viselt kancellári, illetve az 1751–1766 között betöltött nádori tisztség volt.⁷ Lajos gróf élete során atyai örökségén kívül (Körmend, Inta, Ludbreg) is számos birtokot szerzett. Ezek közül emeljük ki a témánk szempontjából is fontos elemet: 1743-ban a kincstártól a kanizsai, majd három évvel később a mellette lévő homokkomáromi uradalmat is megvásárolta; s a két birtokot összeolvasztva egy 31 000 holdas latifundiumot alakított ki.⁸ Az 1746. június 26-án kelt királynői engedéllyel a Zala megyei kanizsai, a Vas megyei intai és körmendi, valamint a Körös megyében lévő Ludbregből és a mellette lévő Karlovácból, illetve a bécsi és budai Batthyány palotából majorátust, vagyis elsőszülötti hitbizományt alapított.⁹ Ezzel a ludbregi domínium bekerült egy olyan, mintegy 80 000 holdas birtokkomplexumba, amelynek sorsa 200 éven át a Batthyány-familiához kötődött.

A ludbregi uradalom természeti és gazdasági adottságai

A domínium a Dráva jobbpartján, vagyis a horvát oldalon helyezkedett el. Délről a Kalnik-hegység, nyugatról az Erdődyek varazsdi és a Festeticsek csáktornyai uradalmi határolták. Keleten Kaproncza város, valamint a Batthyányakhoz hasonlóan komoly hadisikereket elérő Inkey-család raszinyai birtokai feküdtek. A Dráva baloldalán – pár km-re a folyótól – a hitbizomány kanizsai uradalmának, valamint a Festeticsek csurgói uradalmának birtokai húzódtak. A ludbregi uradalomhoz a 18. században 23–24 település tartozott.

Az uradalom a 18. század közepén gazdaságilag még gyenge állapotban volt, aminek egyik legfontosabb oka a szabályozatlan folyókban keresendő. Az Alpokból hatalmas vízmennyiséggel érkező, s Őrtilosnál a szintén bővizű Murát is felvevő Dráva e vidékre érve már lelassult, rengeteg holt ágat hozott létre, s évente egyszer-kétszer több km-es sávban előtötte a lapos partvidékét. A szabályozatlan folyó szeszélyessége miatt hosszú időn át erősen korlátozta a térség eltartó-képességét. Jellemző, hogy még a 19. század utolsó harmadában készült összeírások szerint is az uradalom területének 8–10%-a művelésre használhatatlan föld volt.¹⁰ A Dráva szabályozására sokszor született terv, így például 1753-ban Mária Terézia rendeletére feltérképezték a Dráva völgyét, de jelentősebb munkákra csak 1784-ben került sor. Ezek a kisebb-nagyobb töltésépítési munkák egészen a 19-20. század fordulójáig tartottak, amikor is az állam vette a szabályozási tevékenységet.¹¹ Különösen a Dráva mentén elhelyezkedő uradalmi falvak, így Hersenicza, Szigetec, Sztruga, Szelnik, Komanecz és Karlovecz népe szenvedett sokat az árvizektől. A másik problémát az uradalmon és központján, Ludbreg mezővároson átfolyó Bednya folyó okozta, amely a Drávához hasonlóan nagy pusztításokat tudott végezni. Ludbregben a kastély és a major a Bednya fölötti enyhe domboldalon helyezkedett el, míg a jobbágyság a laposabb részre telepedett. A Bednya több uradalmi falun áthaladva Szelnicze és Bukovecz között érte el a

Drávát. Hasonló problémát jelentett a szintén nyugatról érkező, s a Drávába ömlő Plitvica is.¹² Természetesen a folyók nemcsak vittek, hanem hoztak is: a folyón való átkelésért az uradalom vámot szedett, a vizekre több malmot lehetett építeni, s az is fontos, hogy az árvizek után a kiszáradó réteken gyorsan nőtt a kaszálni való, ami alapját képezte az uradalmi és paraszti állattartásnak, nem is beszélve a visszamaradt vizekben való halászat lehetőségéről.¹³

A közutak szempontjából nem volt rossz helyen Ludbreg, hiszen a mezőváros rajta fekküdt a kelet-nyugat irányú Kaproncza–Varasd úton, mindegyik várostól kb. 20–25-km-re, márpedig e két település viszonylag komoly közigazgatási és gazdasági funkciókkal bírt a vizsgált korszakban. Az észak–déli közlekedési irány szempontjából a drávai átkelőknél volt nagy jelentősége. Ezen a vidéken a Dráván Perlaknál és Kotor alatt, Alsó-Domborúnál és Légrádnál volt nagyobb révátkelő, míg némileg távolabb a varasdi híd szolgálta az átkelést. A kanizsai és a ludbregi uradalmak a Dráva folyónál szinte összeértek (csak a kollátszegi birtokok voltak köztük), így a legrövidebb út egyértelműen Légrád felé vezetett, adataink szerint ezt használták leggyakrabban.¹⁴ Nem lehetett megspórolni a Murán és a Dráván történő kettő átkelést, hiszen kelet felé az nagy kerülőt feltételezett volna.

Az uradalom gazdasági és társadalmi állapota a 18. század közepe felé

Batthyány Lajos grófnak mindegyik hitbizományi uradalmában volt egy kastélya. Ez megfelelt a korabeli főúri szokásoknak, ugyanakkor jelentőségét növelte, hogy a Batthyányak hosszú időn át betöltötték a horvát báni funkciót is. 1731-ben gróf Strattmann Eleonóra megbízásából Szabó János inspector részletes leltárt készített az urasági tulajdonról. A descriptio szerint a ludbregi vár meglehetősen elhanyagolt állapotban volt. A váron belül lévő kápolnában tartották konzerválva „*az csudálatos Szent Vér*” ereklyét.¹⁵ A várban lévő palotát csak ritkán használták a Batthyányak, a későbbiek folyamán több emeletet bérbébe is adtak.¹⁶ A vár előtt 30 lovas istálló állt. A várhoz tartozó majorban 1731-ben 41 szarvasmarhát, 56 sertést, 145 szárnyast tartottak. A majorhoz pajtáskert és granárium kapcsolódott. Gabonát nem csak a granáriumban, hanem a várépület padlásán is tároltak. A majorsági őszi gabonavetés területe 134 mérőnyi, vagyis kb. 50 holdnyi volt. Két kert tartozott a várhoz, az egyik egy veteményes, a másik pedig gyümölcsös volt. A várhoz tartozott a város piacterén egy görög kereskedő által használt „*...bükka boronából épített boltocska*”, mellette pedig egy mézárászék, mindkét objektum bérletként működött. Az uraságé volt a városban lévő vámház és egy kocsmá, illetve a Bednyán két malom. Egy másik malom Hrasztovszkóban, a második legnagyobb uradalmi településen volt, ez is a Bednya vizére épült.¹⁷

A kastély egyik lakásában működött az uradalom tisztartósága, itt volt a birtokkormányzat központja, s itt tartották az úrszéki tárgyalásokat is.¹⁸ A ludbregi tisztartó a hitbizományi birtokokat irányító körmendi jószágkormányzó alá tartozott. Minden fontos gazdasági döntéshez a jószágkormányzó hozzájárulása kellett, ugyanakkor a hitbizományi uradalmak gazdaságilag szorosan együttműködtek, különösen a közel lévő kanizsai uradalommal tudott sokat kooperálni a ludbregi gazdatiszt. Ez az együttműködés egészen 1918-ig tartott az uradalmak között. hangsúlyozzuk, hogy Ludbreg térségi központ volt: a mezőváros (Lajos herceg közbenjárásának eredményeképpen) 1792-ben piactartási jogot nyert, a vásárokat a kastélytól nem messze, a városban lévő piacterén tartották.¹⁹ A termékek értékesítésére ott voltak a környező nagyobb települések piacai is. Varasd és Kaproncza mellett emeljük ki a Ludbregnél jóval nagyobb Légrádot, amelynek piacán gyakran felbukkantak ludbregi kalmárok.²⁰

A Dráva mindkét oldalán a népesség száma a török idők alatt alaposan lecsökkent. Szórt források alapján is látszik, hogy a ludbregi uradalom területén aprófalvak jöttek létre. Egy 1728 évi urasági összeírás alapján Ludbreg esetében (feltételezve, hogy a későbbi, fejenkénti 1 forintos cenzusról van szó) még 205 adózót vettek föl, ám az uradalom falvaiban nagyon kevesen laktak, vélelmezhetően a felvett és lakott 14 településen összesen csak 273 családot találunk, amely kb. 1200-1500 fős népességet jelenthetett.²¹ A későbbiekben az egész országot érintő nagy bevándorlás eredményeképpen emelkedett az uradalomban élők száma is. A II. József alatt készült népszámlálás eredménye szerint 1784-ben az akkor már 23 uradalmi településen 5244 fő élt,²² egy településre átlagosan 228 fő jutott, ami azonban a korabeli Magyarországhoz képest alacsony szám. 1784-ben összesen 679 parasztot írtak össze, amivel nagyjából egybecseng egy ugyanebben az időben készült úrbéri lista 617 jobbágyra vonatkozó adata.²³ Tekintélyes számban voltak jelen zsellérek is, a népszámlálás szerint 341-en éltek ekkor a nagybirtok területén. A domínium legnagyobb települése Ludbreg volt a maga 677 lakosával, ami persze messze elmaradt a másik két hitbizományi központ népességszámától.²⁴ Polgári népesség lényegében csak Ludbregen élt (12 férfi), az egész uradalom társadalmi szerkezete tipikusan agrárjellegű volt. Az egyetlen különlegességet Csukovecz falu adja, ahol a 17 jobbágy mellett 57 zsellért írtak össze, itt minden bizonnyal valamilyen nagyobb tömegű telepítetről lehet szó.

A 18. század közepén a hitbizomány mindegyik uradalmában kiszélesítették a majorsági gazdálkodást, igyekeztek kihasználni az emelkedő gabona-, hús- és borárakat. Mind-egyik uradalomban nőtt a gabonatermelés, ahol a korban megszokott fajtákat, vagyis búzát, rozst, zabot és árpát termeltek. A ludbregi uradalomban ezeken felül az ottani népesség által kedvelt hajdinát és kölest is termesztették. A főzeléknövények közül babot, borsót, lencsét; a takarmánynövények közül kukoricát, míg az ipari növények közül kendert és lent termeltek.²⁵ Nőtt az állatállomány is: a szarvasmarhatartás mind a szántóföldi, mind a húsértékesítési funkciókat ellátta, de már elindult a juhtartás karrierje is. A majorátus birtokain nagyban foglalkoztak sertéstartással, aminek fontos oka lehetett, hogy a közel lévő Kanizsa a térség legnagyobb sertéspiaca volt, bár hozzá kell tennünk, hogy a ludbregi majorsági sertésállomány jóval kisebb volt, mint a többi hitbizományi birtoké. A baromfitartás vélhetően csak házi szükségleteket oldott meg. Egyre fontosabbá vált a szőlő- és bortermelés az uradalmakban, s ebből a szempontból a Dráván túli területeknek nagy szerep jutott. A szaporodó népességtől dézsma és hegyvámként elsajátított bormennyiség mellett kisebb méretű majorsági szőlőt is találunk. Ludbregen 1765-ben 933 akó hegyvámos, illetve 524 akó majorsági bort írtak össze. A ludbregi bor jó minőségű volt, amit az is bizonyít, hogy például 1752-ben Ludbregről vitettek Kanizsára a helyi bor feljavítására 250 akónyit.²⁶ Fontos jellemzője volt a majorságoknak a különböző iparosok alkalmazása, ami főleg az egyre inkább bővítendő építkezéseket, valamint a mezőgazdasági termelést szolgálta ki. Ludbregben is találunk már kádárt, téglást, alkalmoszerűen foglalkoztattak kőműveseket, ácsokat. A földesúri malmokat bérbe adták.

Gazdasági fejlődés Batthyány Fülöp herceg időszaka alatt (1806–1870)

1806–1870 között, vagyis 64 éven keresztül Batthyány Fülöp herceg irányította a hitbizomány uradalmait, ami nagyban hozzájárult a gazdaság fejlődéséhez. Ez a korszak volt a majorsági termelés felfuttatásának időszaka, amire eleinte a napóleoni, később a reformkori, s végül az 1850–60-as évek világgazdasági konjunktúrája teremtette meg a lehetőséget. Fülöp herceg időszakában kezdődtek meg a nagyobb erdőirtások, illetve folytatódtak a korábban megkezdett csatornázások és lecsapolások. A ludbregi uradalomban is sok pénz

fektettek a birtok állagának javításába. 1769–1863 között különböző fekvő javak megszerzésére (parcellák, telkek, házak stb.) 16 439 forintot, szabályozási költségekre 31 624 forintot, irtások kifizetésére és ároksásokra 16 662 forintot, míg folyók szabályozására 110 forintot, vagyis összesen 64 837 forintot költöttek.²⁷ A források alapján a cél az uradalom pénzügyi eredményességének növelése volt.

A majorsági bevételek növeléséhez szükség volt a művelhető terület kiszélesítésére, többek között a legelők bővítésére. A reformkor egyik sikerágazata – akárcsak a kanizsai és a körmendi uradalomban – az állattartás, azon belül főleg a juhászat volt. 1841-ben összesen 3700 font gyapjút nyírtak le, ami a korabeli átszámítási kulcs szerint (1,5 font/ állat) mintegy 2500 darabos juhászatot feltételez. A hercegi uradalmak irányítása akkurátusan gondoskodott arról, hogy mindegyik uradalomban meginduljon a juhtartás fejlesztése, így például az 1836-ban Sziléziából vásárolt nemes kosokat úgy osztották szét, hogy Körmendre és Kanizsára hat-hat, míg Ludbregre nyolc állat kerüljön.²⁸ A hitbizományi uradalmakban egyes nagykereskedőknek szerződése volt a gyapjú átvételére, így az eladással sokat nem kellett bajlódni. A juhbőröket az 1840-es években a szombathelyi Grünwald Ignác kereskedőnek adták el.²⁹ A juhászat mellett a minőségi szarvasmarhatartás is fontos jellemzője volt a majorsági gazdálkodásnak, ezen belül főleg a svájcériának jutott nagyobb szerep. Az ágazat fontosságát mutatja, hogy 1810-ben 6 darab svájcer marhát 6000 forintért tudtak értékesíteni.³⁰ A földesúri bevételek fontos eleme volt a bérbe adott regálék után járó összeg. A hitbizományi uradalmak egységes gyakorlatot követtek: minden kocsmát és malmot licitálással bérbe adtak. Ezeket az árlejtéseket nagyobb újságokban is meghirdették.³¹

A 19. század első felének egyik nagy kérdése a jobbágság helyzetének megváltoztatása volt. Láthattuk korábban, hogy az uradalom településein viszonylag kevesen laktak. 1784–1828 között a 23 településen 5244-ről 6315 főre, vagyis csak csekély mértékben emelkedett a lakosság száma; még Ludbreg mezővárosban is csak 824-en éltek.³² Ebből következően az uradalomban nem volt túl nagy az úrbéri földek mérete: egy 1844. évi úrbéri összeírás (amelynek adatsora megegyezik az 1848. évivel) szerint összesen 265 úrbéres teleknyi föld volt. A falvak közül 16-ban volt jobbágyi-zselléri telek, a többiben azonban csak allodiális földeket találunk. Jókora földek voltak ugyanakkor a szabadosok kezében, akik az úrbéresektől eltérően adóztak.³³ Számításaink és becsléseink szerint 1848-ban az uradalom területének (most a később szétosztandó erdőktől és legelőktől eltekintve) mintegy fele lehetett paraszti kézben. A század közepe felé összesen 575 jobbágy-és 59 zsellércsaládfő élt az uradalom területén.³⁴ A legtöbb jobbágy (97) Ludbregen élt, de tekintélyes számban fordultak elő Herseniczán (74 fő), Strugán (49 fő), Szeszvetén (48 fő) és Hrastovskóban (47 fő) is. Ezekkel szemben voltak alacsony úrbéri népességgel rendelkező falvak is: például Komarniczán 15, Obrankoviczban 12, Kuckányban 11 úrbérest találunk.³⁵ Az egy jobbágyra jutó átlagos telek mérete csaknem elérte a féltelek nagyságot, ami a magyarországi átlagnál magasabb. Az 575 telkes jobbágy között 28 jobbágnak volt egész, vagy annál nagyobb telke.

A reformkor vége felé a földesúrnak még nagy szüksége volt a robotosok munkájára. Az uradalom területén élők a kötelező robot formájában 33 579 gyalognappal tartoztak. Ehhez jött még a készpénzben beszedhető adó, aminek összege 1594 forint volt. (Ebben szerepel a Ludbreg mezővárosban élők ún. robotváltsága is, aminek összege 236 forintot tett ki.) Érdekeség, hogy az egyes falvakban élő falubírók nem fizettek adót a telkük után.³⁶ Az 1848. évi jobbágyfelszabadítási törvénnyel a földesúr a fenti adót és robotost elveszítette, de a veszteséért járt a földtehermentesítési járulékat, amit az 1860-as években megkaptak, s amelynek összege a továbbiakban a hitbizomány vagyonát képezte. A ludbregi uradalom után 133 009 forint névértékű kötvényt kapott Batthyány herceg, ami a

négyszázötven év hitbizományi uradalom után járó összegnek a 22,4%-a volt, vagyis kb. területarányos volt a ludbregi földek után járó juttatás.³⁷ Úgy látjuk, hogy a 19. század közepe felé a térség lakossága elérte az adott technikai szint melletti földkihasználás optimumát. Ezt valószínűsíti az, hogy a nagybirtokon belül egyáltalán nem voltak a lakosok által bérelt földek, ami ugyanakkor más, nagyobb földdel rendelkező uradalmakban megszokott volt.³⁸ A szőlők megváltására is sor került: így például a Fülöp-hegy szőlőit az ottani birtokosok 13 435 forintért szerezték meg.³⁹

Fontos sajátossága volt az uradalomnak a mezővárosban és a falvakban élő zsidóság. Közismert, hogy a Batthyányok mezővárosaiban (Rohonc, Körmend, Kanizsa stb.) nagy számban éltek izraeliták.⁴⁰ Kanizsán az 1770-es évektől indult meg az a nagy bevándorlás, aminek eredményeképpen a mezőváros 1848-ra a Dunántúl második legnagyobb zsidó közösséget tudhatta magáénak.⁴¹ Ludbregen korántsem éltek ilyen nagy számban zsidók, de jelenlétük a forrásokból folyamatosan kimutatható. 1828-ban még csak 25 zsidót írtak össze,⁴² de a 19. század közepe felé már egyre többen érkeztek. Szakirodalmi adatok alapján azt láthatjuk, hogy voltak, akik más Batthyány mezővárosokból telepedtek át Ludbregre, de sokan érkeztek a szomszédos horvát városokból és falvakból is. A magyar területekről érkezettek között volt csurgói, somogybükkösi, keszthelyi, szalónaki, vasvári, őrtilosi és kanizsai származású, vagyis egyrészt a határ menti településekről, másrészt a nyugat-magyarországi vidékekről is sokan jöttek. A legtöbb bevándorló egyértelműen a Rohonc melletti Szalónakról érkezett. A jövevények nemcsak Ludbregre, hanem a környező uradalmi falvakba is telepedtek.⁴³ Foglalkozásuk szerint a letelepedett zsidók kereskedelemmel, regále-bérletekkel (sörfőzés), s egyéb szolgáltatási tevékenységgel foglalkoztak. Számuk gyorsan nőtt, az 1857. évi összeírás szerint már több mint 100 zsidó család élt a ludbregi uradalom területén.⁴⁴

A közös földek (erdők, legelők) jogi szétválasztása után a hg. Batthyány-hitbizomány területe teljesen átalakult. Az úrbéres földek, valamint a lakosságnak átengedett erdők és legelők eredményeképpen 1870-ben a földesúr kezében összesen 29 435 hold föld maradt. Ennek a birtokkomplexumnak mintegy 23%-át tette ki a Dráván túli ludbregi uradalom, amelynek területe 1870-ben 6628 hold volt. Az uradalom területének csaknem felét (3131 hold) az erdőségek alkották, bár kétségtelen, hogy a korábbi erdők eddigre már mintegy 500 holddal csökkentek. A kiirtott erdők helyén 81 hold szántót, 10 hold rétet és 425 hold legelőt alakítottak ki.⁴⁵ Még mindig volt azonban 570 hold ártér, amit mezőgazdaságilag nem tudtak hasznosítani. Viszonylag kevés területet foglalt el a kastély, a park és a gazdasági épületek. Nagy probléma volt ugyanakkor, hogy az 1870-es évek elején – a gabonakonjunktúra ellenére is – a nagybirtok területének csak 26%-át (1714 hold) tudták szántóföldi termelésre használni, vagyis jogosan merült föl a tulajdonos részéről a szántók növelésének igénye.

Szükség volt a közlekedési – szállítási feltételek javítására is. Ebből a szempontból említésre érdemes, hogy a Dráván való átkelés javítására szerződést kötöttek Perlak mezővárossal. Az 1865. évi contractus szerint az uradalom és a mezőváros, amelyek a „*Dráva vizén hiányzó rendes átjárás nélkülözése által sínlődnek*”, fele-fele arányban viselve a költségeket, Perlaknál egy révátkelet épít. Szükség volt a révre, mert addig teljesen rendezetlenül folyt az átjárás. A révet oda építették, ahonnan mind Ludbreg, mind Perlak könnyen elérhető volt. A fát a ludbregi erdőből szállították, előre meghatározott áron. Az átkelet üzemeltetését bérbe kívánták adni, a bevételen fele-fele arányban osztoztak. Kikötötték azt is, hogy ha a Dráva rohanása megváltoztatná a medret, ami miatt esetleg helyre kellene állítani az építményt, az is közös költség lesz.⁴⁶ A másik fontos előrelépést a térség vasútvonalainak kiépülése jelentette. Ebből a szempontból az uradalom nem volt rossz helyen. Egyrészt Nagykanizsa relatíve közel volt, így a Déli Vasút által megépített, a legnagyobb

dél-dunántúli kereskedelmi központnak számító Batthyány-mezővároson keresztül a ludbregi domínium termékeit forgalmazhatták. Ezt a Kanizsát átszelő (Buda–Prágerhof) vasútvonalat 1861-ben helyezték üzembe.⁴⁷ Másrészt a magyar állam által felkarolt, s 1873-ra üzembe helyezett Buda–Fiume vonal⁴⁸ is Ludbreg közelében haladt el, hiszen ez a vasút Kapronczán haladt keresztül a tenger felé, amely város alig 25 km-re volt Ludbregtől.

Az uradalom a dualizmus korában

Mivel Batthyány Fülöp hercegnek nem voltak gyermekei, így halála után a hercegi cím visszazállt a hitbizományt létrehozó Lajos nádor fiai közül Tivadar ágára.⁴⁹ Ennek megfelelően 1871–1883 között Batthyány Gusztáv (1808–1883), majd pedig fia, Ödön (1827–1914) viselte a hercegi címet s birtokolta a majorátust. Batthyány Gusztáv, s majd utána Ödön is, igen idősen kapta meg a birtokokat. Batthyány Gusztáv 1833 óta nem élt Magyarországon, ezért hitbizományi birtokait (az erdőterületek nélkül) egy pontos, uradalmanként 20-25 oldalas bérleti szerződés mellett 1871-ben 25 évre bérbe adta Karczag Bélának és Istvánnak, illetve Nádosy Istvánnak és Kálmánnak.⁵⁰ A nagybérlet miatt átalakították az uradalmak működési modelljét is, hiszen most csak az erdők maradtak meg földesúri kezelésben, így nem volt már szükség a korábbi személyzetre. A továbbiakban az erdőhivatalok vezetői voltak felelősek az uradalmakat érintő döntésekért; s az erdőhivatal intézte helyben az uradalom ügyeit. Az erdőhivatalok kis létszámmal dolgoztak, a nagykanizsai erdőhivatali vezető egyben ellátta a ludbregi erdészet irányítását is. Az uradalmi erdőhivatalok feleltek a körmendi igazgatóságnak, ahol az ügyeket egyre inkább az ún. hitbizományi gondnok vitte. S említsük még meg, hogy minden lényegi, a hitbizomány egészét érintő döntést jóvá kellett hagyatni a szombathelyi hitbizományi bírósággal.⁵¹

Az 1871. évi 18. tc., vagyis az ún. községi törvény bevezetése után Ludbreg községnek minősült.⁵³ De a település gyorsan fejlődött, lakossága a korabeli népszámlálások alapján 1890-ben 1400, 1910-ben már 1700 fő volt.⁵² A századfordulón volt már Ludbregnek postája, távíróhivatala, postatakarékpénztára, ugyanakkor járási szolgabírói székhely volt.⁵⁴ A 20. század elején sor került arra is, hogy a község megvegye a vásártartási jogot Batthyány Ödöntől. 1904-ben a község megegyezett a herceggel a város közepe felé lévő vásártér és az ott történő helypénzszedési jog megvásárlásáról. Ennek ára 40 000 korona volt, amit Ludbreg 10 éven keresztül részletekben törleszthetett.⁵⁵ A törlesztéssel persze sokszor voltak problémák, számos olyan iratot találtunk, amikor a hitbizományi bíróságnak kellett felszólítani a községet a részletfizetés teljesítésére.⁵⁶

A Karczag-Nádosy-féle negyed százados nagybérlet lejárta után változtattak az addigi uradalomkezelési rendszeren. A továbbiakban együttes bérbe adás helyett a hitbizomány négy uradalmának erdő nélküli területeit külön-külön adták bérbe, ami – bár jelentősebb adminisztrációt kívánt – jóval többet hozott a konyhára a földesúrnak.⁵⁷ A ludbregi uradalmat 1896-ban két vállalkozó kapta meg: Gayer Lajos a terület 85, míg Hild Ferenc 15%-át bérelte ki. Az 1896. évi bérleti szerződés⁵⁸ mindenképpen újdonságot jelentett a ludbregi birtokra nézve is. Ennek oka pedig a gabonatermelés és az állattartásból nyerhető jövedelem volt. Ebben az időben (az 1870-es évekhez hasonlóan) újra jelentős erdőirtásokat hajtottak végre a hitbizomány birtokain. A folyamat egyik oldala a szántók gyors növekedése: 1870-ben még csak 1714 hold, 1896-ban már 2413, a világháború előtt pedig már 3475 hold szántó volt az uradalomban.⁵⁹ Ehhez hasonló átalakulást láthatunk ebben az időben a többi hitbizományi uradalomban is. Kapcsolódik ehhez, s magyarázza is a változásokat, hogy az 1896-ban bérbe adott 2656 holdas területtel együtt járt a bérlőknek a ludbregi és a herseniczai kerületben összesen 1003 holdas erdő, amit a szerződés szerint ki kellett irtani.⁶⁰

A folyamat másik oldala az erdőket, mint gazdálkodási lehetőséget érinti. Az uradalmi erdők a századforduló éveiben végrehajtott irtások után már csak 2143 holdat foglaltak el.⁶¹ Ebben az időszakban Magyarországon az 1879. évi erdőtörvény szerint a hitbizományi tulajdonosoknak is üzemtervet kellett létrehozni, s azt jóváhagyatni.⁶² A hitbizományi uradalmakban el is készültek az ideiglenes, majd az 1880-as években véglegesített üzemtervek, ám ez az erdőtörvény Horvátországra nem vonatkozott, így oda csak az egy ideiglenes üzemterv készült.⁶³ Míg a magyarországi uradalmakban kialakult egy minőségi erdőgazdálkodás, addig a Dráván túli területeken majd csak a 20. század elején kényszerültek arra, hogy ott is engedélyezett üzemterv szerint gazdálkodjanak. Hangsúlyozzuk, hogy az erdők értéke jóval kisebb volt, mint a mezőgazdasági termelésre alkalmas területeké, de ez így volt a többi uradalomban is. A ludbregi nagybirtokon 1885-ben az erdők becsértéke 66 041 forint, míg a többi területé 262 555 forint volt.⁶⁴

Az uradalom erdőségei 1903-ban összesen 2017 holdat tettek ki. Területileg két egysége volt az erdőknek. Az egyik az ún. „*hegyi erdő*”, amely Ludbreg és Duka-Réka községek határában helyezkedett el (1291 hold). Ezek voltak az értékesebb, főleg gyertyánból és bükkből álló erdők. Ezt az erdei területet a duka-rékai országút kettévágta, de a magasabban fekvő, s egyben nehezebben kezelhető és kitermelhető területen voltak az értékesebb részek. Ezek a hegyi erdők az ideiglenes üzemterv szerint 40–60 éves fordára voltak osztva, a végleges üzemtervben viszont 80–100 éves fordát javasoltak. A másik erdős terület, a 786 holdas ún. „*drávai füzesek*” a folyó mellett, főleg Hersenicza körül terült el. Az állomány ez esetben döntően fűz, éger és nyárfa volt, ezeknél a végleges terv is meghagyta a korábban javasolt 20 éves fordát.⁶⁵ Az uradalom erdőállománya persze nemcsak piaci célokat szolgált, hiszen innen származott az a famennyiség is, amit az alkalmazottaknak fizettek konvencióként. Természetbeni juttatásként 1871-ben a tisztartó 30, a számtartó 24, az ügyvéd 15, az ispán 12, az orvos 10 öl fát kapott.⁶⁶

A ludbregi uradalom gazdasági felszereltsége nem vérsenyezhetett a méretben nagyobb, talajban jobb kanizsai gazdasággal; ugyanakkor éppen elérte a nála jóval kisebb méretű intai uradalomét. 1869-ben a ludbregi élő-és holt felszerelés értéke mintegy 39 847 forintot tett ki, ami az összes uradalom felszerelésének csak 15%-a volt.⁶⁷ Az is tény, hogy a nagyobb beruházások a Dráván túl területeket általában elkerülték. Az 1888–1917 közötti időszakban felvett beruházási kölcsönök között alig találunk olyat, amelyik a ludbregi uradalomra vonatkozott volna (csak egy-két híd javítása, vihar utáni károkat követő helyreállítás szerepel a listán).⁶⁸ A nagy ráfordítások egyértelműen a kanizsai és körmendi uradalomra jutottak. Pedig néha ráfért volna a renoválás a majorságra, főleg az állóeszközök sínylették meg a bérlői profitmaximalizálási hajlamot. Jellemző eset, hogy amikor 1888. augusztus–szeptemberben a hitbizományi gondnok végiglátogatta az uradalmakat, a ludbregi birtokon igen sok hiányosságot figyelt meg (általában elhanyagolt épületek, a várbéli lakások állapota, a vincellérház rossz karban, a vár melletti Bednya-híd már évek óta hiányzott, a hrasztovskói majorban az ökrisztálló fedélszéke beszakadással fenyegetett, s ehhez hasonló megjegyzéseket találunk a jelentésben).⁶⁹

A 19. század vége felé a bérletben működő ludbregi uradalomban már egyértelműen látszanak az agrármodernizáció eredményei. Az 1895. évi gazdacímár adatai szerint az ekkor 10 falu határában elterülő mintegy 3700 holdas gazdaság alapján szántóföldi növénytermelésre és állattartásra rendezkedett be. Az uradalmi gazdaság 51 cselédet foglalkoztatott. Jelentős gép-és eszközállománya volt az agrárnagyüzemnek. Volt már egy gőzgép, egy járgány, 2 cséplőszekrény, 5 vetőgép, 32 eke, mellettük boronák, hengerek, szecskavágók és 31 ígás szekér. Az állattartás területén az egyik legfontosabb üzemág a birka-tartás maradt: 1895-ben 1300 darabos állományt találunk, amely mellett 424 sertés, 70 szarvasmarha és 51 ló is a gazdasághoz tartozott.⁷⁰

A dualizmus kori változásoknak voltak olyan gazdaságon kívüli folyamatai is, amelyekkel hosszú távon számolni kellett, hiszen néha komoly hatást gyakorolhattak az üzemi működésre. E tényezők között az egyik legfontosabb 19. század második felében egyre erősödő horvát nacionalista és más szélsőséges politikai tevékenység volt. A századforduló táján a Dráván túli területeken igen sok paramilitáris szervezet garázdálkodott, amelyek időnként nagy pusztítást végeztek. 1903. június végén például egy 300–400 fős banda tört rá Ludbreg városra. A martalócok gyakorlatilag szétverték a várost, megrohamozták a járásbírói és a főszolgabírói hivatalát, a takarékpénztári elnöknek a virágzó boltját felgyújtották, s közben a „*Le a magyarokkal, agyon kell verni őket*” jelszavakat skandálták.⁷¹ Ez azért is érdekes, mert Ludbregben nagyon kevés nem-horvát élt. Az 1910. évi népszámlálás szerint az ottani 1724 főből mindössze 39 volt magyar anyanyelvű. Hasonló volt a helyzet a népesebb uradalmi településeken is: Hrastovskoban 760 főből 8, Herseniczán 991 főből 2 magyar volt mindössze, ezek is általában az uradalom vezetéséhez tartoztak.⁷² A zendülés után katonaságot vezényeltek Ludbregbe, s ezzel együtt statáriumot vezettek be.⁷³

A háború és Trianon következménye: Ludbreg elvesztése

Batthyány Ödön halála után (1914) unokaöccse, Batthyány-Strattmann László (1870–1931), a híres szemorvos vette át a majorátust, s viselte a hercegi címet.⁷⁴ László hercegnek nem volt könnyű dolga, hiszen a korábbi kiszámíthatóan működő gazdasági környezetet egy bizonytalan, s állandóan változó helyzet vette át. Az első világháború alatt több tényező is kikezdte a hazai nagybirtokok működését. A problémák részben a jelentős infláció miatti reáljövedelem-csökkenésből fakadtak, hiszen az erdészeti bevételek és a házbérek is lassan csordogáltak, s jelentős hátralékok is fölhalmozódtak. Ráadásul a munkaerő egy részét behívták katonának.⁷⁵ Fennállt a veszélye a bérlők távozásának, esetleges halálának. Ugyanakkor az adatokból úgy tűnik, hogy az uradalmi bérletekre mindig volt jelentkező, 1915-ben még a Magyar Telepítő és Parcellázó Bank is bérbe akarta venni a kanizsai és a ludbregi uradalmat.⁷⁶ Valószínűleg az állami termékfelvásárlásokban sokan jó üzletet szimatoltak. Végül is a háború közepén az uradalmat Riedl Jenő kanizsai vállalkozónak adták bérbe. Az 1916. évi bérleti szerződés ugyanolyan kaptafára készült, mint a korábbiak: hasonló kötelezettségek terhelték a bérlőt. Tény, hogy a korábbi díjat sikerült csaknem megduplázni, s 80 000 koronás bérleti összeget kikötni.⁷⁷ (Azt persze nem lehetett tudni, hogy az infláció miatt a többlet hamar elolvad.) Ez az összeg a hercegnek tiszta jövedelem volt, hiszen a szerződésben kikötötték, hogy minden adó és egyéb járulék a bérlőt terheli. A leltár mellett átadott birtokon a szerződésben igyekeztek a folytonosságra helyezni a hangsúlyt, mondván a korábbi üzemeltetés alapjaiban megfelelt az elképzeléseknek. A contractusban a bérlő kötelezettséget vállalt az okszerű gazdálkodás folytatására. Mutatja a korabeli állattartás jelentőségét az a pont, amely szerint a bérlő köteles legalább 500 szarvasmarhát, vagy azzal egyenértékű állatot tartani. Előírták azt is, hogy a cselédség részére biztosítani kell az ún. „*conventios szántóföldet*”, valamint a legelőt, illetve azok tartásához szükséges takarmányt. A földesúr céljait szolgáló, a várkastély második emeletén lévő szobák, valamint az irodahelyiségként működő földszinti helyiségek nem képezték a bérlet tárgyát.⁷⁸

A háború vége felé jelentős politikai és társadalmi változások mentek végbe a déli vidékeken. A horvátországi területeken (is) egyre jelentősebb politikai mozgalom alakult ki, amely az elszakadást hirdette Magyarországtól. Nagyjából lehetett sejteni, hogy az évtizedek során erősen elszlávosodott közegben a magyar földbirtokosoknak nehézségeik lesznek. Az 1910-es évekre végére 90–95%-ban már katolikus horvát lakosság élt az uradalom falvai-

ban.⁷⁹ A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság 1918. december 1-jei kikiáltása miatt a ludbregi uradalom új államban találta magát, amivel a magyar tulajdonos földjei veszélybe kerültek. Ugyanakkor a jugoszláv törvények nem ismerték el a magyarországi hitbizományi törvényeket saját országukban, így az uradalom a továbbiakban egyszerű polgári tulajdonként működhetett csak. A kialakult magyarelles mozgalmak miatt Licsár István körvadásznak magyar honossága miatt menekülnie kellett (a továbbiakban a kanizsai erdészethel foglalkoztatták). Az uraság szerencséjére a készpénzt még ki tudta menekíteni. A hitbizomány gondnoka 1919. július 8-iki beszámolójában azt írta a hercegnek, hogy „*a ludbregi uradalom horvát állami kezelésbe került és sorsa bizonytalan*”.⁸⁰

Kétségtelen, hogy a trianoni béke, valamint a szerbeknek a megszállt dél-dunántúli területekről való kivonulása (1921. augusztus) után némileg normalizálódtak a viszonyok. A birtokok megtartása, majd értékesítése azért is fontos volt Batthyány hercegnek, mert a hitbizományi alapítólevél felelősséget ruházott a mindenkori tulajdonosra, s végső soron familiája vagyonáról volt szó. Ráadásul a délszláv állam létrejötte negatívan érintette a herceg magánvagyonát is, aki addig nem tudott végleges testamentumot készíteni, amíg a ludbregi és a Bánátban lévő 8500 holdas oroszlámosi birtok sorsa nem rendeződött.⁸¹ A herceg egy zágrábi ügyvéddel védte érdekeit, s ottani birtokát, ami viszont igen nehezen ment. Kezdetben minden birtok az új államra szállt, hiszen Batthyány László nem volt helyi állampolgár. A délszláv állam területein (így a Bánátban) is megindultak a parcellázások, s ez érintette a fent említett Oroszlámot is.⁸² 1925 után, amikor is az optáns kérdésben több országgal is sikerült előre lépni, lehetőség nyílt arra, hogy a herceg megmaradt földjeit értékesítse. Batthyány László töredékeiben fennmaradt naplójából az derül ki, hogy végül is tulajdonjogilag sikerült az uradalmat megtartani, ám olyan helyzetet teremtettek, hogy a magyar birtokos azt kénytelen legyen eladni. Éveken keresztül tartott a huzavona, míg végül is az 1920-as évek vége felé sikerült eladni az uradalmat, amit egy horvát báró, Amon Rukavina (akit a Monarchia történetéből is lehet ismerni) vásárolt meg.⁸³ A vételár a későbbi örökségi tárgyalások adataiból következően 123 000 dollár lehetett, amit – mint a hitbizomány vagyonát – részvényekbe fektettek. Az új tulajdonos kezén a világgazdasági válság alatt azonban rosszul működött a gazdaság, így azt tovább adta a zágrábi Berger Testvérek Kereskedőháznak, amely cég a volt uradalmi szántókat és réteket a városi parasztnak felparcellázta. A kastély és a park 1939-ban Ludbreg város tulajdonába került.⁸⁴

JEGYZETEK

1. Sokcsevits Dénes (2011): 224.old.
2. Kaposi Zoltán (2007): 49.old.
3. Kaposi Zoltán (2009): 30.old.
4. Lásd: Zsámbéky Mónika (2006): 6. 713–722.old.; illetve Zimányi Vera (1962).
5. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL). A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii. 39. kötet, 238–244.p.; MNL OL A 35. Conceptus Expeditionum. 1742. No. 58. Jelezzük, hogy a falvak nevének írása sok esetben változott.
6. A tanulmányban minden területi mértékegységet katasztrális holdban adunk meg.
7. Kaposi Zoltán (2009): 48. old.
8. MNL OL P 1313. Fasc. 36. Lad. 13. No. 18.; illetve MNL OL P 1313. Fasc. 36. Lad. 13. No. 23.
9. MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 692–693.; lásd még: Kaposi Zoltán (2012): 189–220.old.
10. MNL OL P 1313. Fasc. 136. No. 14. Táblázat.
11. Vízszabályozás (1973): 273. old.
12. Leírásukat lásd: Hunfalvy János (1865): 240–241. old.
13. Ugyanez volt a helyzet a körmendi uradalomban is, ahol a Rába okozta a problémákat.

14. A Festeticsek muraközi uradalmába tartozó Légrád a Dráva déli oldalán helyezkedett el, ám Magyarországhoz, azon belül Zala megyéhez tartozott, Trianon után viszont a délszláv állam részévé vált.
15. MNL OL P 1322. Fasc. 102. No. 66.
16. MNL OL P 1333. Fasc. 4. No. 385–386.
17. A leírás: MNL OL P 1322. Fasc. 102. No. 66–76.
18. Kállay István (1985): 31. old.
19. MNL OL A 39. Libri regii. 56. kötet, 406–408.p.
20. Bencze Géza (1983): 160. old.
21. MNL OL P 1322. Fasc. 102. No. 108.
22. Danyi Dezső–Dávid Zoltán (1960): adatai alapján.
23. MNL OL P 1322. Fasc. 102. No. 163–172.
24. 1784-ben Kanizsa 5500, Körmend 2500 lelket számlált. Egyedül az intai uradalom központjában volt alacsony népesség, mivel Inta csak praedium volt, így ott úrbéréseket egyáltalán nem találunk.
25. MNL VaML BLHI. 41. doboz. Körmendi uradalom. 1765. Fundus instructus.
26. MNL OL P 1313. Fasc.37. No. 514–520.
27. MNL VaML BLHI. 42. doboz. Az 1769–1863. közötti hitbizományi költségek kimutatása.
28. MNL OL P 1322. Fasc. 163. No. 573.
29. MNL OL P 1333. 4. doboz. No. 281.
30. Augsburger Allgemeine Zeitung, 1810. augusztus 1. (No. 213.)
31. Pressburger Zeitung, 1831. május 5.
32. 1784-re: Danyi Dezső–Dávid Zoltán (1960); 1828-ra: Nagy Ludovicus (1828–29). 2. 10–21. old.
33. MNL VaML. BLHI. 42. doboz. „*Ludbregi hitbizományi Uradalom ingatlanainak leltára*”.
34. 1844-hez: MNL OL P 1322. Fasc. 109. No. 101–111.
35. MNL OL P 1322. Fasc. 109. No. 101–111.
36. MNL OL P 1322. Fasc. 109. No. 101–111.
37. MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 260–291.
38. Lásd: Kaposi Zoltán (2000).
39. MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 454–455.
40. Prickler, Harald (1994): 30. old.
41. Kaposi Zoltán (2009): 273. old.
42. Nagy Ludovicus (1828–29): 2. 238. old.
43. Lásd: Dretar, Milivoj (2010)a. művét.
44. Ugyanott. Lásd még: Dretar, Milivoj (2010)b.
45. MNL OL P 1333. 4. doboz. No. 319.
46. MNL OL P 1313. Fasc. 44. No. 142–144.
47. Barbarits Lajos (1929): 197. old.
48. Fest Aladár (1897): 239. old.
49. Az öröklést szabályozó irat: MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 863.
50. MNL OL P 1313. Fasc. 138. 1871. évi bérleti szerződés.
51. Egy igazságügyi miniszteri rendelet határozata szerint a hitbizományok ügyeit annál a bíróságnál kellett tárgyalni, ahol az uradalom központja található, így a körmendi irányítású majorátus ügyeit a szombathelyi bíróságnál folytatták le. Ez magyarázza azt is, hogy források közül igen sok a Vas Megyei Levéltárból került elő, amelyek kutathatóságáért köszönetemet fejezem ki Tilcsik György igazgatónak és munkatársainak.
52. Ettől még (szinte minden forrásban) Ludbreget továbbra is városnak nevezték.
53. Népszámlálás (1890); illetve Népszámlálás (1910) adatai alapján.
54. Pallas (1895): XI. 709. old.; Révai (1915): XIII. 31. old.
55. MNL VaML BLHI. 19. doboz. Ez nem volt egyedi, 1901-ben a körmendi vásárteret is eladták.
56. MNL VaML BLHI. 19. doboz. 1911. év.
57. MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 535–549.
58. MNL VaML BLHI. 43. doboz. 1895. április 2. Bérleti hirdetmény.
59. Az 1896. évi adathoz: 58. sz. jelzet; az 1914. évi adathoz: MNL OL P 1333 Fasc. 4. No. 403.

60. MNL VaML BLHI. 43. doboz, 1895. április 2. Bérleti hirdetmény.
61. Az 1914-es adathoz: MNL OL P 1333. 4. doboz, No. 403.
62. Lásd: 1000. év törvényei. 1879.
63. MNL VaML BLHI. 19. doboz. 1903.
64. MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 278.
65. MNL VaML BLHI. 19. doboz. 1903. február 28.
66. MNL OL P 1333. 4. doboz, No. 320–321.
67. MNL OL P 1313. Fasc. 139. No. 374.
68. MNL OL P 1320. Fasc. 8. No. 715–727.
69. MNL OL P 1322. 109. doboz, No. 244–249.
70. Gazdacímtár (1895): 618–619. old.
71. Az eset részletes leírása: Zala, 1903. június 25. (51. szám).
72. Népszámlálás (1910): 1. 705–706. old.
73. Gulyás László (2012): 111. old.
74. Kaposi Zoltán (2012): 206. old.
75. Burgenländisches Landesarchiv. Herrschaftsarchiv Kittsee (a továbbiakban BLA. HAK.) Nagykanizsa. Fasc. 2. Erdőhivatali levelek. 1917. november 23.
76. BLA. HAK. Nagykanizsa. Fasc. 2. Erdőhivatali levelek. Haszonbér, házbér. Fasc. 2. 1915.
77. MNL VaML BLHI. 26. doboz. 1916. május 15. Pachtvertrag.
78. Ugyanott.
79. Népszámlálás, 1912. 705–706.
80. BLA. HAK. Nagykanizsa. Fasc. 2. Erdőhivatali levelek. 1919. július 8.
81. A szegények orvosa (1987): 151. old.
82. Ez történt a bánáti oroslámosi birtokkal is. Novi Knezevac-i Újság, 2010. április 22. 17.
83. <http://hu.wikipedia.org/wiki/Ludbreg>
84. Lásd: Scitaroci, Mladan Obad (é.n.): 142–147. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A szegények orvosa (1987): A szegények orvosa: Batthyány-Strattmann László. Eisenstadt, 1987.
- Barbarits Lajos (1929): Nagykanizsa. Budapest.
- Bencze Géza (1983): Zala megye leírása a reformkorban. Zalai gyűjtemény 23. Zalaegerszeg.
- Danyi Dezső–Dávid Zoltán (1960): Az első magyarországi népszámlálás. Budapest.
1000. év törvényei: <http://www.1000ev.hu/>
- Fest Aladár (1897): Fiume kereskedelme. In: Fiume és a magyar–horvát tengerpart. (Szerk. Sziklay János–Borovszky Samu). Budapest. Magyarország vármegyéi és városai, 7. kötet.
- Gazdacímtár (1895): A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 2. kötet. Gazdacímtár. Budapest, 1897.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Budapest.
- Hunfalvy János (1865): A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása. Pest.
- Kaposi Zoltán (2000): Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. Budapest–Pécs.
- Kaposi Zoltán (2007): Die Funktionsänderungen der adeligen Gesellschaft in Südtransdanubien im 18. und 19. Jahrhundert. In: Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 35. (Szerk. G. Pferschy–P. Weisflecker). Graz. 48–60. old.
- Kaposi Zoltán (2009): Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743–1848. Nagykanizsa.
- Kaposi Zoltán (2012): A hitbizományi működés nehézségei a piacosodás korában. In: Birtokosok és birtokok (Szerk. Szirácsik Éva). Salgótarján. 189–220. old.
- Kállay István (1985): Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században. Budapest.
- Dretar, Milivoj (2010a): Doseljavanje Židova u ludbreški kraj. Letöltés ideje: 2013. 01. 22. In: <http://povijest.net/v5/hrvatska/regionalno/2010/doseljavanje-zidova-u-ludbreski-kraj/>
- Dretar, Milivoj (2010b): Židovi u Ludbregu. Ludbreg. Dragutin Novak Kiadó.
- Nagy, Ludovicus (1828–29): Notitiae politico-geographico-statisticae Inlyti Regni Hungariae, Partiumque eidem adnexarum. 2. kötet. Buda.

- Népszámlálás (1890): A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Budapest, 1893. 1. kötet.
- Népszámlálás (1910): A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Budapest, 1912. 1. kötet.
- Pallas (1895): A Pallas Nagy Lexikona XI. kötet. Budapest.
- Prickler, Harald (1994): A nyugat-magyarországi (burgenlandi) zsidó települések. In: „...és hol van a vidék zsidósága?” Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi és a mezővárosi zsidók és nem-zsidók együttéléséről. (Szerk. Deáky Zita, Csoma Zsigmond, Vörös Éva). Budapest.
- Révai (1915): Révai Nagy Lexikona XIII. kötet. Budapest.
- Scitaroci, Mladen Odab: Kastélyok és történelmi kertek a horvátországi Zagorjében. In. <http://jupiter.elte.hu/aacikkek/356zagoje.htm>
- Sokcsevits Dénes (2011): Horvátország története a 7. századtól napjainkig. Budapest.
- Vízszabályozás (1973): A magyar vízszabályozás története (Szerk. Ihrig Dénes). Budapest.
- Zimányi Vera (1962): A hg. Batthyány-család levéltára. Budapest.
- Zsámbéky Mónika (2006): A Batthyány hercegek özanyja, Strattmann Eleonóra. Vasi Szemle, 2006. 6. 713–722. old.

Hivatkozott sajtóanyagok

Augsburger Allgemeine Zeitung
Novi Knezevac-i Újság
Pressburger Zeitung
Zala